

O'RTA ASR MUSULMON XALQLARI FALSAFASIDA NATURFALSAFIY G'OYALARNING ILGARI SURILISHI VA ASOSLANISHI

Kirish. O'rta asr musulmon falsafasini Abu Rayxon Beruniy asarlari orqali o'rganish borliq, uning mavjudlik usul va shakllari to'g'risidagi taTimotini o'rganish borliq to'g'risidagi tasavvurlarimiz evolyusiyasini aniqlashtirishda muhim hisoblanadi. Darhaqiqat, Beruniyning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari o'zaro uyg'un holda rivojlangan boTib, o'ziga xos naturfalsafiy ko'rinishga egaligi mavjud adabiyotlarda yetarli darajada toTa ochib berilmaganligi sababli, uni maxsus tadqiq etish talab etiladi. Beruniyning falsafiy qarashlari, xususan borliq haqidagi ilmiy ta'limoti ko'plab chet el va respublikamiz manbaashunos olimlari tomonidan jiddiy o'rganilib kelinayotganligiga qaramay, uni maxsus tadqiq etish, falsafiy umumlashtirish, xulosalash va baho berish ishlari hali yakunlanmaganligini ham ta'kidlash lozim. Bu holat mutafakkirning borliq to'g'risidagi ta'limotini yangicha yondashish asosida tadqiq etishning o'ta dolzarb muammo ekanligini ko'rsatmoqda.

Muxokama va natijalar. Naturfalsafa odatda falsafiy va tabiiy-ilmiy fanlarning uyg'unligi tushuniladi, uning doirasida tabiatda mavjud bo'lgan barcha bilimlarni ba'zi boshlang'ich prinsiplarga asoslangan yagona tizimga qisqartirishga harakat qilinadi. Ilmiy bilimlardagi muqarrar bo'shliqlar, ushbu davrda qabul qilingan dunyoning ilmiy manzarasiga asoslanib, ma'lum bo'lgan dalillarni asoslash bilan toTdirildi. Natur faylasuflarning tadqiqoti doirasiga kosmologiya, kosmogoniya, materiyaning tuzilishi, harakat mohiyati masalalari kiritilgan. Turli tabiiy falsafiy tizimlarga substansiya, materiya, fazo, vaqt, harakat, tabiat qonuni vaboshqa muhim tabiatshunoslik tushunchalari lat. *natura* «tabiat» dan) - tarixiy atama (taxminan XVIII asrgacha) tabiat falsafasi tushunilgan.fi]

Demak, borliqning muhim mavjudlik shakli bo'lgan tabiat borlig'i masalasi falsafaning fundamental, o'zak muammosi hisoblanadi. Bu masala olam haqidagi diniy - mifologik qarashlar va old falsafada ham o'z aksini topgan. Barcha davrlarda mutafakkirlar, shu jumladan, Beruniy falsafaning bosh vazifasini mavjudotning mohiyatini bilishda deb hisoblagan. Lekin, shuni ham aytish kerakki, bu muammo hozirga qadar juda ko'p yechimini topmagan savollarni keltirib chiqarmoqda. Xususan, nemis biologi Ernst Gekkel va nemis fiziologi, faylasufi Emil Genrix Dyubua-Reymonlarning qayd etishicha, hozirgacha olamning yettita jumbog'i o'z yechimini topmagan. Ulardan ikkitasi fizikaga, ikkitasi biologiyaga, uchitasi psixologiyaga mansub. Ular quyidagilar:

- 1- jumboq: materiya va kuchning mohiyati hozirgacha ochilmagan;
- 2- jumboq: harakatning kelib chiqish sababi aniqlanmagan;
- 3- jumboq: hayotning kelib chiqishi isbotlanmagan;
- 4- jumboq: tabiatdagi maqsadga muvofiqlikning ildizi noma'lum;
- 5- jumboq: sezgi va ongning paydo bo'lish sababi ma'lum emas;
- 6- jumboq: tafakkur va nutqning kelib chiqishini bilmaymiz;
- 7- jumboq: iroda erkinligi nimaligi hech kimga ayon emas".

[2. B. 7.]

Tabiiyki, ularni falsafiy bilish darajasida tahlil etish va umumlashtirish borasida ham yechimini kutayotgan masalalar mavjud.

Turli davrlardagi falsafiy ta'limotlargaxos bo'lgan umumiy xususiyat shundaki, borliq deganda, mavjudlikning barcha (moddiy va ma'naviy) shakllari, (real va noreal) turlari, (o'tmishdagi, hozirgi va kelajakdagi) ko'rinishlarini ifoda etuvchi falsafiy kategoriya tushuniladi.[3. - B. 7.]

Bundan O'rta asr musulmon xalqlari falsafasi ham istisno emas.

Musulmon xalqlari falsafasi Qur'oni Karim sura va oyatlarida va tafsirlarda tavsiflangan borliq -18 ming olam va uning Alloh taolo tomonidan yaratilganligi, undagi har bir qism, bo'lak, unsur, narsa, hodisa va jarayonlarning Alloh tomonidan oldindan belgilab qo'yilgan tartibda mavjud boTishi, taraqqiy etishi, uning

nazorati, taqdiri, azmi - qudrati ostida idora qilib va boshqarilib turilishi, unda ob'ektiv qonuniyat, o'zaro aloqadorlik emas, balki Allohning ojiz inson aqli, zakovati tushunishdan ojiz qoladigan, bilolmaydigan ilohiy hikmat - "al-Hikmat al-asliya"ning hukmronlik qilishi, Allohning o'z hukmi - irodasi bilan har bir narsa, jarayonni istagan onda yo'qdan bor qila olishi, bordan yo'q qila olishi to'g'risidagi teodeistik diniy-ilohiyot ta'limotini o'zining birlamchi poydevori, asosi deb qaragan. Bunga, ayni paytda, rasmiy sunniy islom va shariatning, ya'ni "Ahli Sunna val Jamo'a"ning diniy-ilohiyot aqidaviy dunyoqarash ta'limoti deb qaraladi. [4. B.62-73,B.119- 120]

Borliq va uning Alloh taolo tomonidan yaratilganligining Qur'oni Karimning boshidan oxirigacha barcha sura va oyatlarida ta'kidlanishi ularning asosiy mazmunini tashkil etishiga qaramay, u ayniqsa, "Fotiha" va "Ixlos" suralari oyatlarida mo'jiza darajasida qisqa, lo'nda, go'zal, bir butun va mukammal qarash tarzida ifodalangan. "Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan. Hamdu sanolar Allohga-olamlarning egasiga, mehribon va rahmli, oxirat kunining podshohiga, biz sengagina ibodat qilamiz va sendangina yordam so'raymiz. Bizni to'g'ri yo'lga yo'lla: g'azabingga uchraganlar va adashganlarning yo'liga emas, O'zing ne'mat ato qilganlarning yo'liga!" [5. B.67-68.]

"Ixlos" surasi esa: "Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan (boshlayman).

1. (Ey Muhammad), ayting: U - Alloh birdir (ya'ni Uning hech qanday sherigi yo'qdir. U yakkayu yagonadir.)

2. Alloh (barcha hojatlar bilan) ko'zlanguchidir (ya'ni, barcha xojatlar) Undan so'raladi, ammo U hech kimga muhtoj emasdir.

3. U tug'magan va tug'ulmagandir (ya'ni Allohning o'g'il-qizi ham, ota-onasi ham yo'qdir. U azaliy abadiy Zotdir). 4. Va hech kim U Zotga teng emasdir".[6. B. 112]

O'z-o'zidan ochiq ko'rinib turganidek, yuqoridagi sura, oyatlarda borliq haqidagi diniy ilohiyotchilik ruhida teodeistik ta'limot mazmun-mohiyati berilgan.

Qur'on va tafsirlardagi bu satrlar barcha islomiy diniy-falsafiy ta'limot va qarashlar -mo' tazila, murji'a, kalom, tasavvuf, islomiy bid'at mazhablar, shiya-ismoiliylar, hurfiylar, ishroqiylar va shu kabi ta'limotlar uchun asos bo'lgan. Shuningdek, musulmon falsafasining barcha oqim va mazhablari vakillari ham o'zlarining borliq haqidagi ta'limotlarida (ba'zi istisnolarni inobatga olmaganda) asosan ana shu kreasionistik aqidani asos qilib olganlar yoki uni hisobga olishga majbur bo'lganlar. Musulmon falsafasidagi kreasionistik ta'limotlar asosan quyidagilar: mashshoiyyun (sharq arastuchilari); tabiiyyun; vaxdat-ul-vujudchilar; ishroqiylar va hokazo.

Metodologik, konseptual jihatdan bunday kreasion ta'limotlar quyidagilardan iborat: 1. Yo'qdan bor qiluvchi Alloh taolo tomonidan yaratish yo'li bilan pay do qilinadigan borliq haqidagi ta'limot; 2. Alloh taolo borlig'idan "Fayzi ilohiy", "As-suduri-ilohiy" yo'li bilan kelib chiqadigan, pay do bo'ladigan borliq haqidagi tasavvufiy ta'limot; [SHarq arastuchilari-Forobiy, Ibn Sino, Ibn Miskaviyx, qismantasavvufdagi "so'l qanoti" vakillari Bistomiy, Xalloy, Ayn-ul Quzzot Xamadoniy, Nasimiy va boshqalar]

3. Borliq asosida yotuvchi ilohiy haqidagi ta'limot. (ishroqiylar) [Ishroqiyya ta'limoti tarafdorlari- SH. Suxravardiy. S.Koziruniy.]

Albatta, musulmon jamiyatida "Zimmiylar" degan umumiy toifa nomini olgan yahudiy, xristian, zardo'shtiylik, manixeychilik kabi oqim, ta'limotlar hamda borliq haqidagi turkiy, hind, xitoy, yunon, sobiy, xoldeylarga mansub monoteistik, dualistik va shu kabi ta'limotlar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lmasalar-da, rudiment holda mavjud edilar. Ular juda ozchilikni tashkil etsalar- da, mavjud gullab yashnayotgan musulmon jamiyati ilm - fani, diniy-irfoniy tafakkuri doirasida mavjud bo'lib, o'zlarining maslakdosh, izdoshlariga ega edilar.

Shuni aytish kerakki, falsafa tarixi bo'yicha O'zbekistonda, mintaqada olib borilgan ilmiy izlanishlar orasida o'rta asr - musulmon xalqlari falsafasida borliq muammosining qo'yilishi, ba'zi talqinlari haqida akademik I.M. Mo'minov, M.M.Xayrullaev, A.V.Sagadeev, E.Ahmedov, M.Dinorshoev, A.SHaripov, B.Turaev,M.A.Usmonov, R. Nosirov, A.Zoxidiy, F.Sirochov, B.Ismatov, M.Hazratqulov va boshqa tadqiqotchilar ish olib borgan bo'lsalarda, ularda mazkur masala qanday nazariya, konsepsiya, ta'limotlar shaklida o'rta qo'yilganligi, ulaming to'la tasnifi, har bir oqimning borliq haqidagi ta'limoti bir butun tizim sifatida, mantiqiy izchil tarzda bayon qilinmagan, falsafa tarixi nuqtai-nazaridan umumlashtiruvchi xulosalar

berilmagan. Bu mualliflar tadqiqotlarida borliq muammosi maxsus o'rganish ob'ekti bo'lmagani uchun, uning u yoki bu mutafakkir merosida qanday qo'yilganligini aniqlashga urinish ko'zga tashlanadi. Xususan, sovet davridagi hukmron mafkura ta'sirida ularning ba'zilarida borliq muammosi bo'yicha ko'pchilik o'rta asr SHarq mutafakkirlari, masalan: Roziy, Beruniy, Ulug'bek kabilar merosi, dunyoqarashidan nima qilib bo'Tsa-da materialistik, ateistik konseptual yo'nalishni qidirib topishga urinish borligi seziladi.

Shunga qaramay, O'zbekistonda, mintaqada falsafa tarixi tadqiqotchilari orasida borliq muammosi bo'yicha quyidagi uchta konseptual yondashish mavjudligini e'tirof etish va himoya qilish ko'zga tashlanadi:

- Borliq haqidagi islomiy, tasavvufiy ta'limotlarni ob'ektiv yoki sub'ektiv idealizmning u yoki bu ko'rinishi deb talqin etish.

- Tabiatshunoslar - Xorazmiy, Farg'oniy, Beruniy, Ulug'bek va boshqalarning borliq haqidagi qarashlarini deistik nuqtai nazardan talqin etish (A.Bahouddinov, A.Sagadeev, E.Ahmedov, A. SHaripov va boshqalar)

Sharqmutafakkirlari-faylasuflariForobiy,IbnMiskavayh,Ibn Sino, ularningmaslakdoshlarini, izdoshlarini esa panteist deb e'lon qilish. Xususan, akademik M.M. Xayrullaev, butun o'rta asr mumtoz arab - musulmon falsafasi vakillari u yoki bu darajada panteistik pozisiyada turganlar, degan xulosani ilgari surgan.f Xayrullaev, M.1971: b.118-119]

Albatta, XX asrning 50-70 yillarida musulmon xalqlari falsafasi fundamental oqimlarining xato nomlanishi, kalom, mashshoiyyun, tabiiyyun, ishroqiyyun, tasavvuf konsepsiyalari hali jiddiy tadqiq etilmagan, ko'p haqiqatlar noma'lumligicha qolayotgan vaziyatda bunday bo'lishi tamomila tabiiy edi. Bu davrda mazkur oqimlarning borliq to'g'risidagi konsepsiyalari deyarli o'rganilmagan, o'ziga xosligi aniqlanmagan edi. U paytda faqat Sharq arastuchiligi - Sharq peripatetizmi nisbatan yaxshi o'rganilgan edi, xolos.

Xorijiy Sharq va G'arb tadqiqotchilari musulmon xalqlari falsafasida borliq muammosining qo'yilishi, talqinlari juda boy va xilma-xil bo'lganligi to'g'risida ancha-muncha yuqori saviyadagi fikr-mulohazalar bildirgan bo'lsalar-da, ularda muammoning manbashunoslik va metodologik asoslari chuqur tadqiq etilmaganligini bu o'rinda ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq. Uning sababi, bizningcha, quyidagilardir:

- Mavjud hukmron vulgar metodologiya aqidalarining qat'iy va e'tiroz bildirilishiga yo'l qo'ymaydigan mavqega ega bo'lganligi.

- Yangi xorijiy Sharq, G'arbda e'lon qilingan tadqiqotlardan uzilib qolganligi, ulardan bexabarlik.

- O'rta asr musulmon xalqlari falsafasida borliq muammosining adabiyotlarda, masalan, o'z paytida jiddiy tadqiqot deb hisoblangan G.Leyning "Ocherki istorii srednevekovogo materializma" (1962) asarida ulardagi konseptual yondashish o'sha o'zimizga ma'lum "materializm va idealizm" qarama - qarshiligi shaklida, vulgar metodologiya aqidalari ruhida talqin etib berilganligi yomon pand bergan edi. [Ley, German. 1962: s.588.] G.Leyning bunday talqini uning keyin nashr etilgan tadqiqotida [Ley, Hermann. 1966. P. 1-2.] bir muncha yumshatilgan bo'lsa-da, bari - bir o'zining asosiy va yetakchi vulgar metodologiya aqidalari ruhida talqini, mazmunini saqlab qolgan bo'lib, bu hamon ayniqsa yot, jiddiy falsafiy - tarixiy tadqiqot metodlarini egallab ulgurmagan, tajribasiz yoki tadqiqotchilarni chalg'ituvchi rol o'ynashni davom ettirmoqda.

O'rta asr musulmon xalqlari falsafasidagi barcha diniy - falsafiy oqimlar orasida mashshoiyyun-peripatetiklar, akademikM.M. Xayrullaev iborasigako'ra esa-"Sharq arastuchilari"[Xayrullaev,M.197L b.-310] va tabiiyyun-demokritchi oqimi yetakchi bo'lganligi tarixchilar Ibn an-Nadim, Ashariy, Moturidiy, Shaxrastoniyy, Bayhaqiyy, Shaxrizuriy va boshqalar tomonidan, shuningdekhozirgi zamonxorijiy Sharq va G'arbdagi tadqiqotchilar asarlaridata'kidlanadi. Mavjud O'rta asr Sharq falsafasi tadqiqotchilari izlanishlarida yuqoridagi ikki oqim nafaqat yetakchi yo'nalishlar sifatida, balki qadimgi yunon ilm-fani, falsafasining musulmon jamiyatida ma'lum va mashhur bo'lgan asosiy oqim, falsafiy maktablari sifatida ko'rsatiladi.

Holbuki, birgina Ibn an-Nodim "Fixristi" [Polosin, V. 1989.s.260.]yoki Abu Nasr al- Forobiyning "Falsafani o'rganishga kirishishdan oldin nimani bilish kerakligi haqida"[Forobiy .1975: s.1-14.] va Beruniyning Roziy va o'z asarlari bibliografiyasini o'z ichiga olgan "Fexresti"[Abu Rayxon Beruniyning

o'z asarlariga o'zi tuzgan ro'yxat] lari mazmuni tadqiq etilsa, o'rta asr musulmon Sharq xalqlari ilm-fani, falsafasi vakillarining qadimgi yunon falsafasining barcha asosiy va mashhur 10-12 tadan ortiq falsafiy maktab, oqimlari to'g'risida juda yaxshi, mufassal, aniq, hatto maxsus ma'lumotlarga ega bo'lganliklari, ular o'rtasidagi chuqur konseptual farqlar, o'ziga xosliklarni yaxshi bilganliklariga amin bo'lish mumkin. Ayniqsa, Forobiyning qadimgi yunon falsafasida mavjud bo'lgan maktab, oqimlarni tadqiq etishi, ularning maqsad, usul va muammolari bo'yicha maxsus ta'rif va xulosalari yoki Beruniyning o'z asarlarida, ayniqsa Roziy va o'z asarlari bibliografik "Fexresti"da hamda SHayx-ur-Rais Ibn Sino bilan maktublar vositasida bo'lib o'tgan mashhur falsafiy bahs - munozaralarida Aristotel naturfalsafasining o'jiz, munozarali o'rinlarini ko'rsatishi, qadimgi yunon falsafasidagi unga muxolif maktab, oqimlar vakillari - demokritchilar, skeptiklar, stoiklar, dialektiklar (Geraklit, Zenon izdoshlari) bildirgan e'tiroz, dalillariga ishora, havola qilishi ham o'rta asr musulmon jamiyatida faylasuflarning qadimgi yunon ilm-fani, falsafasining butun boyligi, oqim, maktab, muammolaridan juda yaxshi xabardor bo'lganliklarini tasdiqlaydi [Rasulov,A.; Abdurahmonov,M. 1956;]

Shuning uchun ham endilikda falsafa, xususan o'rta asr musulmon xalqlari falsafasi tarixi tadqiqotchilaribujahonfalsafasiningmisilsiz, nodir"Oltindavri"nifaqatarastuchilikperipatetikchilik nuqtai-nazaridangina emas, balki undagi boshqa yetakchi oqimlar, Geraklit, Demokrit, Ksenofant, Anaksagor, Empedokl, Parmenid, Zenon va, umuman, eleyliklar, stoiklar, skeptiklar nuqtai- nazaridan ham o'rganish, tahlil etish, xulosalar chiqarish payti keldi, deb o'ylaymiz. Bu ayniqsa, borliq muammosining qanday o'rta qo'yilganligi, bu muammo yuzasidan umuman jahon ilm - fani, falsafasi taraqqiyoti nuqtai - nazaridan ham diqqatga sazovor o'ta jiddiy, salmoqli va yuksak saviyadagi bahs - munozaralar bo'lib o'tganligini, talqinlar ilgari surilganligini ta'kidlash lozim. Biroq, bizningcha, aynan arastuchilik an'anasiga bo'lgan ustuvor qiziqish, diqqat qilish boshqa qadimgi yunon falsafasi maktablari, oqimlariga oid manbalarni qidirib topish, tarjima qilish va tadqiq etishning o'lda-jo'lda bo'lib qolishiga olib kelgan. Bunday manbalarning mutlaq ko'pchiligi noma'lumligicha qolmoqda, ularni falsafiy tadqiq etish borasida izlanishlar bizda endi amalga oshirila boshlanganini taassuflar bilan qayd qilishga to'g'ri keladi.

Keyingi paytda falsafiy merosimizga yangicha yondashuv asosida olib borilgan tadqiqotlarda Yaqin va O'rta Sharqda borliq to'g'risidagi qarashlar haqida gapirilganda, ularga antik falsafadagi atomistik nazariyaning ta'sirini ko'rsatish zarurligi ta'kidlanadi.fKlassicheskaya nauka v Sredney Azii i sovremennaya sivilizatsiya. 2000: s.416], Bu xulosani to'g'ri deb hisoblaymiz. Uning to'g'riligini O'rta asr SHarqidagi juda ko'p ta'limotlar, oqimlar, shu jumladan, diniy-falsafiy nazariyalar tasdiqlaydi. Xususan, borliqdagi barcha narsalar Alloh qudrati ila atomlar(sub strati ar) va aksidensiyalar (xususiyatlar, munosabatlar)dan tashkil topgan degan fikrni mu'taziliylar, mutakallimlarning ko'pchiligi qo'llab-quvvatlaganlar va, hatto, mu'taziliylar "atomlar va aksidensiyaning imkoniy metafizikasini (ilohiyotini) bayon qilganlar"[Nosirov R.N., Sirojiddinov SH.S., Ziyautdinova X.A. 2007:b.17.] Bunda atomlar tabiat jismlarini, aksidensiyalar- ularning sifatini ifoda etuvchi tushunchalar tarzida talqin qilingan.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, IX asrga kelib borliqning yaratilishi va tuzilishi, unda atomlar (substratlar) va aksidensiyalarning o'zaro munosabati to'g'risida bir qancha qarashlar mavjud bo'lgan. Ulardan biri VIII asrda yashab o'tgan Ziraf b. Amrga tegishlidir. Unga ko'ra borliq atomlar va aksidensiyalardan iborat bo'lib, bunda aksidensiyalar hal qiluvchi ahamiyatga ega, ya'ni tabiat jismlarining mavjudligi aksidensiyalarda o'z ifodasini topadi, ular bo'lmasa jismlar ham bo'lmaydi. U hissiy qabul qilinadigan predmetlar mustaqil emas, ularning o'zgarishi, harakati aksidensiyalarga bog'liq, aksidensiyalardan biri yoki bir nechta o'rin almasha, jismlar ham o'zgaradi, degan xulosaga kelgan.

Ikkinchi qarash unga teskari bo'lib, uning tarafdorlari moddiy olamning mavjudligi ko'proq aksidensiyalarga emas, balki sub strati arga, ya'ni atomlarga bog'liq, chunki jismlar atomlardan tashkil topgan deyishgan. Ular qatoridaXishom b. Al-Hakim, al-Asam, Nazzomlar bo'lgan. Nazzom fikricha, moddiyjismlardoimiy o'zgarishdabo'lib, uning sababijismlarning hamisha aralash holatda bo'lishi, ya'ni birining ikkinchisi tarkibida bo'lib, o'zaro bog'liq holda mavjudligidadir. Fizik jarayonlar o'zgarganda, ichidagilari namoyon bo'ladi. Buni Nazzom quyidagi misol yordamida tushuntirgan: jism yonganda, olov ajralib chiqadi, olovda yashirin holatda bo'lgan sifatlar - issiqlik vayorug'lik seziladi. Xuddi shu singari, butun borliq jismlar bilan to'labo'lib, ular tabiiy jarayonlar o'zgarishida turli darajada namoyon bo'ladi va

seziladi.

Uchinchi qarashga muvofiq, jismlar ham, aksidensiyalar ham borliqning tarkibiy qismlari hisoblanib, ularning asosini bo'linmas elementlar tashkil etadi. Bu mulohaza islom ilohiyotchiligidagi atomizm g'oyasi sifatida mashhurdir [Nosirov R., Sirojiddinov SH, Ziyautdinova X. 2007: - B. 20- 22.]

Atomistik qarashlarni IX asrda yashab, ijod qilgan Mu'ammara, Bishr b. Al-Mu'tamirlar ilgari surishgan. Atomistik g'oyani rivojlantirganlar qatorida Zakariyo ar-Roziy ham bo'lgan. [Ashurov G. 1965.: - S. 101-102]

Mustaqillik davrida buyo'nalishdagi izlanishlardan yanabiri B.O.To'raevning monografiyasida aks etgan. Unda o'rta asr musulmon xalqlari falsafasi, fani tarixida borliq, uning mavjudlik shakllari muammosi bo'yicha, garchi birlamchi manbalar yetarli foydalanilmagan bo'lsada, asosiy qarashlar- substansional va relyasion konsepsiyalar mavjud bo'lganligi, ularning mohiyati, funksional farqlari, o'zaro munosabati tadqiq etilib, ba'zi umumlashtiruvchi xulosalar berilgan. "Fazo va vaqt haqidagi tasavvurlarni o'rganar ekanmiz, mavjud fazo va vaqtning u yoki bu belgilariga asoslanuvchi ikki o'zaro qarama-qarshi konsepsiyalarni ko'rish mumkin. - deb yozadi B.O.To'raev, - Ulardan bin fazo vavaqt degandafaqat (ularning) mutlaq, o'zgarimas, barqarorbelgi, xossalari, tomonlarini tushunsa, ikkinchisi esa, ularning (ya'ni fazo va vaqtning - R.U.) nisbiy, doimiy o'zgarib turuvchi tasvirini ko'rish, shakllantirishga urinib kelgan. Bu o'zaro qarama-qarshi konsepsiyalar - substansional va relyasion konsepsiyalardir" [B.O. Turaev. 1992: - S. 7.]. Biz bu yerda substansional va relyasion konsepsiyalarning ontologiyada fazo va vaqt muammosiga oid ekanligini inobatga olgan holda, va, ayni paytda, fazo va vaqtning moddiy olamning mavjudlik shakllari ekanligini nazarda tutib, mazkur konsepsiyalarni borliq haqidagi tasavvurlarni, ta'limotlarni tasniflashga qo'llasa bo'ladi deb hisoblaymiz.

Substansional konsepsiya vakillarining asosiy aqidalari quyidagicha: "fazo materiyaga va moddiy o'zaro ta'sirlarga bog'liq bo'lmagan holda, materiyaning mavjudlik sharti (shakli)dir; u - mutlaq xarakterga ega (substansiya). Vaqt esa nomoddiy substansiya bo'lib, o'zaro zich, fazo, materiya va harakatga bog'liq bo'lmagan holda (alohida) mavjud; u borliq, fazo va harakatning mavjudligiga hal qiluvchi, asosli ta'sir ko'rsatadi; zamoniy munosabatlar mutlaq xarakter kasb etib, har qanday hisob tizimlarida bir xildirlar (Demokrit - Nyuton konsepsiyasi)".

[Turaev, B.1992: - S.6.] Qadimgi yunon falsafasida Demokrit, Gippokrat, Galen kabi mutafakkirlarning tabiatshunoslik bilan chuqur bog'liq bo'lgan bu naturfalsafiy qarashlari keyinchalik o'rta asrlardagi musulmon falsafasida tabiiy oqim an'analari sifatida yuzaga chiqqan. Bu oqimning asosiy vakillari Jobir ibn Xayyon, Muhammad Eronshaxriy [Sarton G.S.. 1927: vol.I. 622-630], Zakariyo ar-Roziy [Karimov, U. 1957.], Beruniy, Abu-l-Barakot al-Bag'dodiy va boshqa buyuk tabiatshunos, naturfaylasuflar bo'lishgan. Bu haqda quyida bir muncha batafsil to'xtalib o'tamiz.

Ikkinchi oqim borliq, uning mavjudlik shakllari haqidagi relyasion konsepsiyadir. Relyasion konsepsiya asoschilari Aristotel va uning maktabi vakillari hisoblanadi. Uning o'rta asr musulmon falsafasidagi izdoshlari, davomchilari - Kindiy, Forobiy, Ibn Miskavayh, Ibn Sino Umar Hayyom va boshqa mutafakkirlar ham shu konsepsiyani e'tirof etadilar.

"Relyasion konsepsiya vakillari fazoni moddiy dunyoning tarkiblangan tizimi deb, narsa, jism tomonidan egallanadigan joy deb qarashadi va uni "ham mavjudlik, yoki bir vaqtda mavjud bo'lish tartibi" (tizimi) deb ataydilar. U (ya'ni - fazo) tamomila moddiy tizimlarga ega va ularning harakati bilan bog'liq tarzda mavjud bo'ladi, ya'ni, u-nisbiy, zgaruvchandir. Vaqt esa moddiy tizimlar va hodisalarning (narsalar ketma-ketligi, tartibining) o'zaro ta'siri va o'zgarishlari oqibatidir. Fazo va vaqt, relyasion konsepsiyaga ko'ra, nisbiy xarakterga ega". [Turaev, B.1992: 6.21-23]

Shuni diqqatga sazovorki, har ikki konsepsiya vakillari o'rtasida borliq, uning mohiyati, taraqqiyoti, mavjudlik usuli va shakllari yoki atributlari muammolari yuzasidan o'ta qadim zamonlardan boshlab, butun o'rta asrlar-u, Uyg'onish va YAngi davrlarda, to XX asrlargacha qizg'in, keng ko'Tamli bahs-munozaralar davom etgan va relyasion konsepsiya faqat relyativistik fizika, kvant mexanikasi, nisbiylik nazariyasi vujudga kelgan XIX asr oxiri-XX asr davomida ko'proq tan olinib boshladi, degan xulosani aytish mumkin. Biroq, bu hali relyasion konsepsiyaning uzil- kesil g'alabasi degani emas. Zero, substansial konsepsiyaning yana o'zini

ko'rsatishi mumkinligi to'g'risidahozirogi kvantfizikasida, umumantabiatshunoslikdaishora, gipotezalar anchaginamavjud. [Turaev, B. 1992:s. 22-23.] Demak, borliq, uning mohiyati, taraqqiyoti, mavjudlikusuli va shakllari yoki atributlari haqidagi ilmiy-falsafiy bahs-munozaralar davom etishi kutilmoqda. Bu esa borliq muammosi bo'yicha yana yangidan-yangi konsepsiya, nazariyalar ilgari surilishi mumkinligidan, bu borliq to'g'risidagi mavjud tasavvurlarning yanada chuqurlashishidan dalolat beradi.

Lekin, biz uchun eng muhim, falsafiy tafakkur taraqqiyoti nuqtai nazaridan favqulodda ahamiyatga ega holat shundaki, Sharq mutafakkirlari, xususan o'rta asr musulmon xalqlari ilm-fani, falsafasining buyuk vakillari Jobir, Eronshaxriy, Roziy, Beruniy, Bag'dodiyalar borliq muammosi bo'yicha substansional konsepsiyani, Kindiy, Forobiy, Ibn Miskavayh, Ibn Sino, Umar Xayyom kabi Vatanimiz - Turkistondan, yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlarimiz relyasion konsepsiyani o'z davri fani, falsafasi taraqqiyoti darajasida xulosalab berishda favqulodda o'rin tutganlar, xizmat ko'rsatganlar. Ayniqsa, o'rta asrlar ilm-fani, falsafasi asoschilari, quruvchilari bo'lishgan relyasion konsepsiya vakili Ibn Sino bilan substansional konsepsiya vakili Beruniyning yozishma-maktublari vositasida 3 bosqichda, muntazam va uzoq davom etgan qizg'in ilmiy-falsafiy bahs-munozaralari butun o'rta asr ilm-fani, falsafasida borliq, uning mohiyati, taraqqiyoti, mavjudlik usuli va shakllari borasidagi bahs-munozaralarning eng yuksak cho'qqisi - toji bo'lgan edi. Buning ma'nosini faqat XX asr boshiga kelgandagina jahon ilm-fani, falsafasi, madaniyati tadqiqotchilari, tarixchilari, xususan, K.Brockelmann, J.Sarton va boshqalar tushunib yetdilar va SHarq mutafakkirlarining ilm- fan, falsafa taraqqiyotidagi yutuqlariga yuksak baho berdilar, ularni e'tirof etdilar. [Brockelmann, 1902; Sarton, G.1948.]

Ana shu nuqtai nazardan Sharq mutafakkirlarining, shu jumladan, Abu Rayhon Beruniyning borliq, uning mohiyati, mavjudligi, taraqqiyoti, haqidagi substansional qarashlarining kelib chiqishi, evolyusiyasi, o'ziga xosligi, bu taTimotga qo'shgan hissalarini qayta anglash, bunda ular qo'llagan usul va uslublarini tadqiq qilish, umumlashtiruvchi xulosalarga kelish falsafiy tafakkur taraqqiyoti nuqtai-nazaridan muhim ilmiy nazariy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Shunday qilib, biz tadqiq etayotgan Beruniyning naturfalsafiy ta'limoti, borliq, substansiya, uning mohiyati, mavjudlikusuli, o'zgarishi, taraqqiyoti, harakatva uning shakllari, fazo, vaqt haqidagi qarashlari, G'arb olimlarining yuqoridagi xulosalari, bergan baholari Beruniyning mazkur masala bo'yicha qarashlarini maxsus tadqiq etish, bunda, birinchi navbatda, allomaning borliq masalasini o'ziga xos tarzda qo'yanligini yoritish lozimligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR:

1. Abu Rayxon Beruniyning o'z asarlariga o'zi tuzgan ro'yxati //Beruniy tug'ilgan kunining 1000 yilligiga bag'ishlangan to'plam. -Toshkent: Fan. 1973. -B.230-243.
2. Ashurov G. Filosofskie vzglyady Nosiri Xisrava. - Dushanbe, 1965. - S. 101-102.
3. Al-Farabi. O tom, chto doljno predshestvovat izucheniyu filosofii //Al-Farabi. Filosofskie traktaty. Alma - Ata: Nauka.
4. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Bd. I-II. -Weimar-Berlin. 1948.
5. Frolova V.A. Problemy very i znaniya v arabskoy filosofii. - M.: Nauka, 1983. -169 s.
6. Ley, German. Ocherki istorii srednevekogo materializma. -M.: IIL, 1962. - 588 s.
7. Ley Hermann. Geschichte der Aufklarung und des Atheismus.-Berlin: 1966. - P. 1-2.
8. Karimov U.I. Neizvestnoe sochinenie ar-Razi "Kniga tayny tayn" - Tashkent: Fan, 1957.
9. Klassicheskaya nauka v Sredney Azii i sovremennaya sivilizatsiya. - Tashkent: 2000. - 416 s.;
10. Nosirov A. Beruniy to'g'risida bo'lgan manbalaming qisqacha mazmuni //Beruniy - o'rta asrning buyuk olimi. - Toshkent: O'zFA, 1950. - 168 b.
11. Nosirov R.N., Sirojiddinov SH.S., ZiyautdinovaX.A. O'rta Osiyolik allomalaming falsafiy qarashlari. - Toshkent: Falsafa va huquq, 2007, - B. 20-22.
12. Petrushevskiy I.P.Islam v Irane. Kurs leksiy. -SPb. 1996. -S. 62-73; Usmonov M.A. Islom aqidalari va marosimlari. - Toshkent:O'zbekiston, 1975,- 120 b.
13. Polosin V.V "Fixrist" Ibn an-Nodima kak istoriko - kulturniy pamyatnik X v. - M.: Nauka, 1989.

14. Qur'oni Karim. Taijima va ilmiy-tarixiy izohlar. 1-kitob. Usmonov M.A, Irisov A., Abdullaev I., Uvatov U. - Toshkent: Fan, 2004. - B. 67-68.
15. Qodirov M. Markaziy Osiyo, YAqin va O'rta SHarq xalqlari falsafiy tafakkuri. - Toshkent: Falsafa va huquq, 2009. -B.17.
16. Rasulov A., Abdurahmonov M. Beruniy bilan Ibn Sinoning savol-javoblari. - Toshkent: Fan, 1956;
17. Shermuxammedova N.A. Borliq va rivojlanish falsafasi. - T.: Noshir, 2013, 720b.
18. To'raev B.O. Hozirgi zamon tabiatshunosligi konsepsiyalari fani bo'yicha asosiy tushunchalarga izohli lug'at. - Toshkent: Tafakkur, 2009. - B. 7.
19. To'raev B.O. Borliq // Falsafa darsligi. -Toshkent: O'zbekiston, 2005. - B. 45.
20. Sharipov A. Maloizvestnye stranisy perepiski mejdu Biruni i Ibn Sinoy //Obshestvennye nauki v Uzbekistane, - 1965. - № 11;
21. Sharipov A Velikiy myslitel Beruni. -Tashkent: Uzbekistan, 1972. - S. 12.
22. Sarton G.S. Intraduction to the history of Science. Baltimore. 1927. vol.I. 622-630.
23. Xayrullaev. M. Mirovozzrenie Farabi i yego znachenie v istorii filosofii. - Toshkent: Fan, 1967. - S. 179
24. Xayrullaev. M. Uyg'onish davri va SHarq mutafakkiri. - Toshkent: O'zbekiston, 1971. -B. 118-119.
25. Шермухамедова, Нигинахон. "Фалсафа." (2010).
26. Namozova, Yulduz. "СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ГЕНЕЗИС ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ, СФОРМУЛИРОВАННОЙ В ТУРКЕСТАНЕ." Theoretical & Applied Science 10 (2019): 370-374.
27. Нишанова, Озода Джалолитдиновна. "HUMAN ORIGINS AND NATIONAL FEATURES OF THE UZBEK ETHNIC CULTURE." Theoretical & Applied Science 9 (2015): 124-126.